

ՔՐԻՍՏՈՍԻԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳԵՐԵՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԽԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԷՋ

Հասոնց բոլոր գրած էր սրտիս մէջ հետաքրքիր բաղձանք մը՝ զոր կ'ուզէի վերջապէս յազեցնել, այցելելով անգամ մը քաղաքիս համալսարանն եւ հոն տեսնել ու լսել հայերէնի ուսուցումը:

Հայերէնի գասաւանդութեան ժամերն ու ժամանակն եւ զասարանք կանխաւ ստուգելու համար՝ կ'առնուամ համալսարանին հրապարակական գասաւանդութեանց օրակարգը-տեղեկագիրը, ուր նշանակուած էր գտնեմ հայերէն լեզուի գասաւանդութեան ժամանակը — Ուրբաթ օրը՝ ժամ 3—5: Որոշեալ օրան սահմանուած ժամէն քանի մը ընդէ յառաջ հոն էր հասնիմ արդէն. այն քանի մը ընդէներն ի զօր չվատնելու համար՝ էր մտածեմ մերձակայ պատին վրայ հաստատուած՝ Ուսուցչապետներուն ձեռնագրով գրուած ծանուցագրերուն, որոնք դժբախտաբար ուրախութեանս խանգարման պատճառ կ'ըլլան. վասն զի՝ թէպէտ ուրախութեամբ էր դիտեմ հոն հայերէնուսոյց Ուսուցչապետին ձեռագիրը, սակայն տրամուծեամբ կ'ընթերցեմ հայերէնի գասաւանդութեան ժամանակը Զօրեքշարքի օրան փոխադրուիլը: — Գուտախար, ձեռնունայն ետ էր դառնամ՝ Զօրեքշարքի օրը վերստին երթալու մտքով:

Սահմանուած օրը կրկին հոն կ'ըլլամ. բայց գասաւանդութեան տակաւին քառօրդ կայ, ուստի նախ եւ առաջ ծանուցագիրն աչքէ անցնելու ետքը՝ որ մի գուցէ նորէն փոխուած ըլլայ, էր սկսիմ փողանցքին (galerie) մէջ վեր ու վար ձեմել, մինչեւ որ ժամանակեալ ժամը գայ: Ժամը 4 էր զարնէ, եւ ահա հեռուն էր նշմարիմ՝ շաղկարատելով եւ վիճաբանելով անց ու դարձ ընող ուսանողներուն մէջէն բարձրահասակ, քիտանկանի լուրջ դիմք ու քայտածքով մէկը՝ որ գէշ գլխի էր յառաջանայ: Եւ ճաննեմ զինքը: Բայց միւս կողմանէ ալ կ'երկմարիմ, որ կիսավառ գազի կտուցները տեսողութիւնս խաբած չըլլան: Ցարակոյսս հետզհետէ էր փաթաթի բոլորովին՝ որչափ որ էր մերձանամ իրեն, վասն զի այլ եւս զինքը ողջունելու համար՝ գլխարկս վար լառնելու վրայ եմ — հայերէնի Ուսուցչապետն է, Prof. Dr. Maximilian Bittner. — — Երարու աջը անդմէջ եւ որպիսութիւնը հարցնեմ յետոյ՝

էր յայտնեմ իրեն իմ հոն երթալու պատճառը — հայերէն գասաւանդութեան ներկայ գտնուելու փափաքս, եւ թոյլտուութիւն էր խնդրեմ, որ չի զլանար, սիրտօթար կու տայ: Ընդհատուած ձեմը շարունակելով՝ հարցումներ կ'ընէ ինծի իրեն ծանօթ բարեկամ անձնաւորութեանց նկատմամբ: Զինքը էր գոհացնեմ՝ որչափ կրնամ: Խոսակցութիւնը շուտով գրական խնդիրներու էր փոխուի: Եւ հարցնեմ.

— Պր. Ուսուցչապետ, հայերէնի հետամուտները քանի հոգի են:

— Եթէ, պատասխան կ'ընդունիմ, այս տարի Թարգմայոց գաւառաբարբառը կամ արեւմտեան աշխարհաբարբառը կ'ընենք, գալ տարի Ուստից կամ Կաւկասեան հայերէնը, հերոս քիչ մը գրաբար ըրած էինք:

Եւ տեղեկանամ թէ Երբ լոյս պիտի տեսնէ իւր ընդ մամլով եղող Թուրքիայի երկրագրքին, ընտրի իմ համալսարանէն գործ մը՝ որուն վրայը ժամանակին Հալապի-ի-իւն ընթերցողներուն ընդալձակ տեղեկութիւն պիտի տրուի: Եւ խօսիմք ինչ ինչ անյայտ ու ուսմական բաներու եւ ասութեանց վրայ, բայց արդէն շուրջ քառօրդ անցեր է Դեպի գասարանը կ'ողջողինք: Աշակերտներն աճապարանք ներս կը մտնեն եւ իրենց տեղերը կը գրաւեն, ընդ ամէն 4 հոգի, երեքը բացակայ են եղեր: Ես կ'ուզեմ վարի նստարաններուն վրայ մնալ, որպէս զի ամենայն ինչ դիւրութեան տեսնեմ ու լսեմ, սակայն Պր. Ուսուցչապետը զիս վեր էր հրաւիրէ: Կ'երթեմ, էր տեղաւորուիմ երկտասարդագունին քովը, որ B. Geiger էր կոչուի, ինչպէս վերէն տեղեկացայ, Ուսուցչապետին մէկ հրամանին՝ Պր. Գալգեր էր սկսի ընթերցում — մեր մամլէն լոյս տեսած Julius Groosի հրատարակութեամբ: Անգղիացաց հայերէն սորվելու քերականութեան վրայէն: Ամբողջ մարմնովս ակննդ էր կտրիմ: — — Լսելով օտարազգայ մը բերնէն թէ եւ քիչ էր դժուարութեամբ արտասանուած ու բռնի, սակայն ուղիղ առագանջութեամբ արտաբերուած իմ սիրուն մայրենի լեզուիս տառերն եւ բառերը՝ էր հրճուիմ ու չեմ կրնար ուրախութեան ժպտս թաքցնել Ուսուցչապետին շրջահայեաց աչքերէն, որոնք երկու մէկ մը վրաս էր յառէ, անշուշտ վրաս ընելիք ազգեցութիւնն իմանալու համար: Պր. Գալգեր իւր հայերէն կարգադածը գերմաներէնի էր թարգմանէ ու էր կենայ, յառաջ չի տանիր ընթերցումը, վասն զի Ու-

սուցչապետն այս կայդացուած խօսքը կամ կտորը բլբլ բլբլ ըրած՝ պիտի մեկնէ ու ցոյց տայ այն ամէն բաներուն այլեւայլ գէպքերու մէջ առած զանազան հումանիշ ու համանուն, հին ու նոր ձեւերը, նշանակութիւնները, ծագումն եւն եւն: Առաջին խօսքին գլխաւոր բառն է «հաւ» (թռչուն), որուն հարմման ձեւերը, բարդութիւնները եւն քննելէն, բրբրելէն վերջը՝ բառին ստուգաբանութեան կ'անցնի. հաւ = լաւ. avis, հայերէն լեզուն հաւուն համանուն բառ մ'եւս ունի՝ հաւ (= պապ) լաւ. avus, իգ. հաւէ = մամ, մեծ մայր. հայ բառին հին ձեւն է *հաւի. ք տառին յի փոխուելուն կանոնը կը մեկնէ, ու կը մեկնաբանէ այլն եւի փոխուիլը՝ ձայնաշարութեան օրինակ համաձայն. զոր օր. մայր՝ Ռուսահայոց բարբառով մեր, հայր = հեր, փայտ = փեւ եւն:

Զեմ զարմանաւ յարգ. Ռուսոցապետին ֆայրէն լեզուն՝ արեւելեան եւ արեւմտեան հին ու նոր բազմաթիւ լեզուաց բառերուն հետ կատարեալ համաութեամբ ստուգաբանօրէն համեմատելուն եւ փոխառութիւնները մասնաւոր ընելուն վրայ: Ինչո՞ւ: Վասն զի իւր մասնաճիւղն է, այլ կը զարմանամ ու կը հիւսնամ իւր՝ արեւմտեան եւ արեւելեան գաւառաբարբառներուն եւ մանաւանդ ուրիշ-ուրիշ կամ դասակարգ հայերէնի մէջ ձեւեր հասու-թեամբ ծածկուն եւ ուսուցանելուն վրայ — Վիլնի-կա-Գրայքի դրոշմ-ի: — Դիտել կու տայ Պրոֆ. Բիւրներ թէ Բա՝ դասական հայերէնի մէջ իօտ (յուն. λόγος) նշանակութիւնն ունի, մինչդեռ աշխարհաբար՝ էր(տ), էր(տ), ուսկից կազմուած են ուսմորէն Բա՝իլ (= գործել) եւ Բա՝ուոր (= գործաւոր): — Միտքս կ'իյնայ հանգուցեալ Մեծ-Քերականին — առթիւ «բա-նուոր» բառիս — ըրած հիացախաւն գիտողութիւնը, ժողովրդական բառակազմութեան մասին: Պե՞տքը շայերէնագէտին նորանոր գիտողութիւնները, որոնք ինծի համար նոր չըլլալով հանդերձ՝ հետաքրքրական են, կը սփափեցընեն զիս այս ակամայ տխրանշտ ցրուածութենէս: — Արդի հայերէնին հաւասարածականը՝ դասական հայերէնի մէջ տարբեր իմաստ ունի. «ուսուոր» կամ «ընչաւադ» նշանակութեամբ ոսկեգարու լեզուն կ'ըսուի Վիլնի-կա-Գրայքի, «մեծ» եւ «տուն» բառերէ բարդուած. «տաւը յօգախալ է. քան բառին հին ձեւն է *ափ, լաւ. domus. ք եւ գրեթէ իրարու հետ ունեցած աղերսը կը բացատրէ. — մանրա-

մասնութեանց չեմ ինքար: Ընթերցման շարունակութեան մէջ հանդիպած ծախել եւ առաւել բայերուն մասին հետեւեալ ուղիղ գիտողութիւնները կ'ընէ. ծախել կը նշանակէ — աշխարհիկ բարբառով — ինչք մ'իբրեւ օտարացընել՝ փոխաբերել գրած կամ ուրիշ բան մ'ընդունելով, իսկ դասական հայ. Վախել՝ Ծախել բային աշխարհաբար իմաստը՝ ոսկեգարու հայ. Վախելով կը մեկնէ:

— Այսպէս չէ՞, կը հարցնէ ինծի ժպտելով: Ի՞նչ հաստատեմ ըսածը:

Իսկ առաւել եւ առաւել բայերը՝ որոնք աշխարհաբարի մէջ անխոր զերար կրնան փոխանակել կամ իրարու աեղ գործածուիլ՝ իր նշանակէ, դասական հայերէնի մէջ երկինք ու երկիր տարբերութիւն ունին, առաւել — որուն կատարեալը Պր. ֆոն Միտի կը լեզուէն — է — կը նշանակէ բան մ'ընդունել. առաւել՝ կտ. Պր. ֆոն Նիւլից կ'ամբողջացնէ՝ Գրէ՞լ կը նշանակէ Գրքահայոց բարբառով «ընել», իսկ Ռուսահայոց՝ «անել»: — Աշակերտները՝ Ռուսոցապետին ըրած այս գիտողութիւնները արագ արագ գրի կ'առնուն:

Պր. Գայգեր ընթերցումը յառաջ կը տանի, բայց առաջին բային առջեւ կը խրի, կը մնայ. որովհետեւ այս բառն իրեն անծանօթ է. Ռուսոցապետը կը բացատրէ (միշտ գերմաներէն լեզուաւ) բառիս իմաստն եւ ապա կ'անցնի անոր բարդ կազմութեան. առաջին ձեւը սղուած է առաջին տիպէն եւն:

Պրոֆ. խառն շարագրութեանց ընթերցումն եւ թարգմանութիւնը բաւ համարելով՝ կը սկսի քերականական կանոնները մեկնելու, մէջ ընդ մէջ հրահանգներ կարգաւ ու թարգմանել տալով: Յանկարծ ոտք ելելով՝ կ'ընէ՝ «Այսօր բառական է պոչայն», ու վար կ'իջնայ ինչեքոյն: — Զեմ գիտե՞ր թէ ինչպէս՝ առանց զգալու, երկու ժամ սահնդ անցեր է:

Մեծ. Ռուսոցապետն կ'ըսէ «երթանք» բայց եւ կը փափաքիմ ներկայ գտնուող հայերէնի հետամուտներուն անունները գիտնալ: Պր. Bernhard Geiger կը փութայ յոր. Ռուսոցապետին պատուիրելով՝ բաղանքս կատարել, իւր գաղտնիքներուն անուններն եւս գրի առնելով, որոնք են. Friedrich v. Kraeltz, Hans v. Mészեւ Nikolaus Davidowicz. Պր. B. Geiger համակրելի երիտասարդին հետ

քանի մը խօսք փոխանակելէս յետոյ՝ կը մեկ-նիմ՝ բոլորովին գոհ եւ շատ ուրախ տպաւորու-թեան տակ:

Ճամբան մի առ մի մտացաւ առջեւ կու գան հայերէնուսոց Պրոֆեսորին ըսածները: Մտքէս չի հեռանար ի մէջ այլոց՝ այդ ցուցականին նկատմամբ ըրած կարեւոր դիտողութիւնը, թէ գերմաներէնի *dieser* եւ *jener* բառերը հայ. «այդ իմաստը կամ» հոգին չեն կրնար արտայայտել: Ըստ քաջ գիտէր Պրոֆ. Բրանտը՝ այս, «այդ», «սփ. ցուցականներուն եւ», ք, ն գիտնող յօդերուն ճիշդ գործածութիւնը կամ հայ լեզուին այս եզական եւ անմիջեւ առաւելութիւնները, որոնց մասին գրած են մասնագիտօրէն Գերդ. Այտը-նեան եւ Պրոֆ. Մէյէ. բայց արդեօք գիտէր նաեւ թէ անոնց ճիշդ գործածութիւնը գիտող գրա-գէտ հայերուն թիւն այսօրս եւ ոչ իսկ մասերու վրայ կարելի է համընդ...

Հ. ԹՈՂՄ.

ԿՆՆՍԵՐՈՎԱԿՆ ՎԻՐՊՈՎԻ ՄԷ ՄԻՐԱՅԻՆԹԻՒՆԷ

Անցեալ տարւած «Բազմավէպին» վերջին թուոյն մէջ «Ուղտըւնէն» ստորագրու թեմամբ Արծիւեան Աբրահամ կաթողիկոսին կենսա-գրութիւնը կարդացինք, որուն նպատակն է իմ «Հանդէս Ամսօրեայի» 1902 Սեպտեմբերի թուով հրատարակած պատմութիւնս յեղա-շրջել Անտանեան Միաբանութեան հիմնա-կէքին նկատմամբ:

Գեր. Վարդապետն իր գրութիւնը կը քաղէ Զմմառի վանքէն իբր Կ.Պոլսոյ կաթո-ղիկոսարար փոխադրուած գրութիւնէ մը, զոր բաւական կը համարի իր խօսքերը հաւատարիմ ընծայեցընելու, եւ ոմանց դժուարահաւատու-թիւնէն կասկածելով՝ անոր վրայ աւելցընել կը փութայ ըստ իմաստին Արծիւեանի եւ Միւ-թար Աբրահամ մէջ փոխանակեալ թղթակ-ցութիւն մ'ալ:

Իրեն վստահացած Զմմառի գրութեան յայտնի մէկ սխալ կէտը՝ որ թէեւ մեր ինչորէն գուրս է, բայց եւ այնպէս կ'ուզենք հոս նշա-նակել: 1701էն մինչեւ 1710 Սոյ կաթողիկոս կ'անուանէ Պետրոս Պիծակ անուն անձ մը, եւ զայն կաթողիկէ գտնելով՝ անին քահանայ եւ

եպիսկոպոս ձեռնադրել կու տայ Արծիւեանը, Հիմայ պէտք է հարցընել այս ինքնաստեղծ պատմաբանին՝ թէ այդ անուամբ Սոյ կաթո-ղիկոս եղած է այդ նշանակեալ ժամանակին մէջ: Այո, կայ Պիծակ անուամբ Սոյ կաթո-ղիկոս մը, բայց նա Գրիգոր Պիծակ է եւ ոչ թէ Պետրոս Պիծակ. եւ այն Գրիգոր Պիծակն ալ Սոյ կաթողիկոսութիւնը վարած է 1663—69:

Գանջ հիմայ Բրեկմայ վանքին առաջնոր-դութեան. — «յամին 1739, կ'ըսէ Գեր. Վարդապետը, հրաժարեալ Արծիւեան Եպիս-կոպոս յիրաւանց արքահայրութեան Մենաս-տանին»՝ հաստատեալ կոնդակաւ զընտրութիւն արարեալ ի կրօնաւորաց յանձն Հ. Պետրոսի քեւորդէյ իւրոյ:» Այդ արքահայրութեան իրաւունքը երբ ստացաւ եւ ինչով: Արքահայ-րութիւնը այդ վիճակեցաւ Հ. Պետրոսի ոչ թէ հրաժարմամբ Արծիւեանի, այլ մահուամբ Աթիթար Մուրատեան Հ. Աբրահամին. եւ այդ նախկին Աբրահամ գոյութիւնը պէտք էր ծա-նօթ ըլլալ Գեր. Վարդապետին նախկին գրու-թեանս մէջ յառաջ բերուած վաւերագրերէն (Հանդ. Ամս. 1902 Սեպ. էջ 293 սին Բ):

Գիտեմ թէ մեր երկրորդ հարցման՝ այս-ինքն է «ինչով իրաւունք ունենալուն», Թողուած-ագիրը պիտի պատասխանէ՝ թէ Արծիւեան Եպիսկոպոսն է Մենաստանը շինողը, եւ հոն մի-աբանական կեանք վարողներն ալ իր աշակերտ-ներն իր տնօրէնին՝ եւ: Բայց պէտք է խորհի՝ թէ մենաստան մը թիւ շատ գրամով կը շինուի: Մուրատեան Եղեարց համար հաւատարիմ վկաներ ունինք թէ բաւական ունեւոր էին, եւ ասոր համար ուրիշ վկայութիւններէն զատ՝ նոյն իսկ Ղազարիւեան Եպիսկոպոսինը զանց ընե-լով՝ որ Զմմառու հին պատմութեան մըն է, Մու-րատեան Եղեարց աղբարագրոյն միայն կոչում՝ կ'ընենք, որ 1718ին ուղղուած է առ Ս. Գա-հանայապետին զիմէս ԺԱ, եւ պրօպագանդայի գահեւեց կարգիտալին թղթոյն, որի 18 Մարտի 1720 ուղղուած առ Պատրիարքը Մարտիեաց ի լիբանան: Մուրատեան չորեքին հարազատը Աբրահամ, Թովհանէս, Մենաս, Թակոբ, միակ ստորագրողը աղբարագրոյն, կը ծանուցանեն Ս. Գահանայապետին թէ «մեր մերովն ծախիւր ունիմք շինել զամենայն, իսկ կարողեալն իւրատ կու տար Պատրիարքին առաջարկել Մուրա-տեանց» թէ վանաշինութեան համար պատրաս-

1 Զնեք Գիտեմ թէ այս «քեւորդէյ, բաւժ ինչորէն ինչ փաստ վաւերացնէ: